

תודעה וחוסן חברתי במצבי חירום ביטחוניים בישראל

מאיר אלרן, כרמית פדן, איה דולבי

מבוא

בשנים האחרונות מרבים לדון ולכתוב בישראל על סוגיית התודעה, משמעויותיה והשלכותיה בהקשר הביטחוני וזאת במסגרת העימות שמנהלת ישראל עם גורמים תת־מדינתיים במרחב. עיסוק זה קשור לכך שעל אף יתרונה הצבאי המובהק של ישראל היא אינה מגיעה למצב הכרעה בעימות עם יריביה – חמאס וחיזבאללה.² על רקע זה, מרבים לטעון בישראל כי הפעלת כוח צבאי בממד הפיזי לצורך השגת תכלית אסטרטגית אינה מספיקה וכי נדרש מאמץ נוסף, בממד מופשט המכונה תדיר "ממד התודעה".³

"המערכה על התודעה" אינה תופעה חדשה. לתודעה היה, מאז ומתמיד, משקל חשוב בעימותים בין מדינות וחברות, כולל במערכות שהתנהלו בין ישראל ליריבותיה. ישראל השקיעה מחשבה בלתי מבוטלת במאמצים כיצד להשפיע על התודעה – מאמצים שהיו מכונים בעבר "לוחמה פסיכולוגית" – על אף שהצלחתה בכך לא הייתה רבה.⁴ העמקת ההתייחסות לנושא התודעה בשנים האחרונות ובהיבטיה השונים נובעת גם

1 תא"ל (מיל') ד"ר מאיר אלרן הוא ראש התכנית לחקר החזית האזרחית במכון למחקרי ביטחון לאומי. ד"ר כרמית פדן היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי. רס"ן איה דולב היא ראש תחום תודעה ומחקר בפקוד העורף.

2 מ' אלרן, כ' פדן, "הפרדוקס המשולש של המעבר מהתגוננות אזרחית לחזית אזרחית", בתוך: קובי מיכאל, גבי סיבוני, ענת קורץ (עורכים), **שישה ימים וחמישים שנה**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל אביב, 2017.

3 שי שבתאי, ליאור רשף, "מאמץ התודעה בצה"ל", **מערכות** 457, 2014.

4 ר' שליפר, **לוחמה פסיכולוגית בישראל – עיון מחודש**, עיונים בביטחון המזה"ת מס' 50, מרכז בגין-סאדאט למחקרים אסטרטגיים, רמת גן, יולי 2002; "לוחמה פסיכולוגית, מסמכים, מלחמת ששת הימים", ארכיון צה"ל (משלוח 4/2016), <http://bit.ly/2BSPW5H>

משינויים באופן שבו עימותים מתנהלים במאה ה-21⁵ וגם בשל התפתחויות דרמטיות ומהירות בתחום הטכנולוגיה של המידע (Information technology – IT), המעניקות יכולות חדשות ומתחדשות של הפצת מידע מכון. מידע זה אמור ליצור מודעות ותודעה בקרב קבוצות רבות ומגוונות באוכלוסייה גם אם אלה אינם תמיד מודעים למאמץ המכוון העומד מאחורי מהלך כזה.

מאמר זה עוסק ברכיב אחד של מאמצי "המערכה על התודעה": השפעת מאמצים אלה על "תודעת פנים", ובמקרה זה על החוסן החברתי של קהילות בישראל הנתונות במצבי חירום. המאמר מתמקד בנדרש מן המערכות הישראליות (שלטוניות ואחרות) כדי להשפיע על תודעת חירום⁶ בקהילות בישראל מחד גיסא ולחזק את החוסן החברתי בהן מאידך גיסא. כל זאת, בנסיבות חירום ביטחוניות הכוללות תקיפות נמשכות על החזית האזרחית.

תודעה ופעולות במישור התודעה – ההיבט התפיסתי

"תודעה" היא מושג רחב מאוד העוסק בשלושה רכיבים: הסובייקטיבי, הקוגניטיבי והרגשי. על אף שתודעה נוצרת באינטראקציה בין אנשים ובין סמלים, שפה, אמונות וערכים, היא לעולם תשפיע על התפיסה העצמית של הפרט הפועל בהקשר תרבותי וחברתי מסוים. העיסוק בתודעה במאמר זה מתייחס לעולם תוכן ביטחוני ובתוך כך להקשר הצבאי ולעימותים שצה"ל והחברה הישראלית בכללותה מנהלים עם האויב. אמנם התפיסה הצה"לית בנושא מתייחסת לקהל היעד הישראלי באורח שולי (אולי בשל בעייתיות הקיימת באמירות צבאיות כלפי האופן שבו הקהל האזרחי מתנהל) אולם היא קובעת כי מאמץ התודעה הצה"לי משתנה כתלות במושא ההשפעה (קהל היעד היריב) ובמטרה של יוזם הפעולה.⁷

העיסוק בתודעה מביא לידי ביטוי את הממד ההבנייתי (constructivist dimension) שהתפתח מתוך החשיבה הפוסט-מודרנית ולפיו למציאות אין קיום עצמאי אלא בכפוף למשמעות שאנו מעניקים לה.⁸ הדומיננטיות של ההקשר התרבותי, המשפיע על האופן שבו בני אדם מפרשים (ולכן תופסים) את "המציאות", הובילה להתפתחותה של המשגה, המבטאת הבנה, לפיה "המערכה על התודעה" היא למעשה תחרות מי יצליח

5 'י קופרווסר, "שדה הקרב של התודעה", **עדכן אסטרטגי**, כרך 12, גיליון 2, 2009.

6 תודעת חירום היא מצב נתפס, בו הפרט (או הקהילה) חש שהוא מצוי באותו רגע במצב חירום. תודעת חוסן היא מצב נתפס, בו הפרט (או הקהילה) חש כי הוא מסוגל להתמודד עם האתגר שמעמיד לפניו מצב החירום ולהתאושש מתוצאותיו במהירות. בשני המקרים מדובר על פרשנות של הפרט, אך בעוד שתודעת חירום מתייחסת לזמן הווה, תודעת חוסן אינה מוגבלת לזמן מסוים.

7 **התפיסה התחומית של צה"ל למבצעי תודעה**, צה"ל, מסמך פנימי, 2017.

8 כ' פדון, **הבניה חברתית של 'אירועי משבר': מפקדים כמבני מציאות**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית, 2017.

להשפיע על האופן שבו תופסים קהלי היעד את ה'מציאות'. ואכן, נראה כי מתנהל מאבק על אופן התפיסה של הנרטיב ועל האופן שהוא בא לידי ביטוי בתודעה של קהלי היעד השונים. באופן זה כל צד משתמש בנרטיב כדי להצדיק את יעדיו ואת מהלכיו בעימות. כמו כן מתקיים מאבק על מידת הלגיטימציה של המדיניות המבוצעת בפועל.⁹ בהקשרים צבאיים-ביטחוניים רעיונות אלה השפיעו על עולם המלחמה ועל תפיסת העימותים הצבאיים בתודעה של הקהלים האזרחיים המעורבים בהם. לפיכך, כדי להשיג השפעה במישור התודעתי, גם מול קהלי יעד מקומיים, יש להתייחס לממד התפיסתי המעצב את האופן שבו בני אדם וקהילות תופסים את "המציאות". ממד נוסף שיש להתחשב בו בעת ניהול מאמצים במישור התודעתי, גם זה המכוון פנימה, הוא ממד הזמן: לפני לחימה, בעת לחימה ולאחריה, כמו גם ב"מערכה שבין המלחמות".¹⁰ בזיקה לנאמר לעיל, אנו מציעים את ההגדרות הבאות: תודעה מתייחסת לממד התפיסתי (perception) הדינמי, המשתנה והרב-ממדי של אדם או של ציבור את המתרחש בסביבתם. התפיסה מתבססת על מושגיהם, תחושותיהם, מחשבותיהם, חוויותיהם ומערכת חייהם הרוחנית של האדם או של הציבור. התודעה מושפעת גם מהאופן שבו בני אדם וקהילות מבינים ומפרשים את 'המציאות' המשתנה ומהמשמעות שהם מעניקים לה באמצעות תגובותיהם לאתגר הנדון.

פעולות במישור התודעתי מכוונות על ידי גורמים שונים המפעילים אמצעים מגוונים כדי לעצב את המשמעות ואת הפרשנות שפרטים מעניקים לאירועים המתרחשים בסביבתם. מטרתן של פעולות במישור התודעתי היא להבנות, להשפיע ולעצב את תפיסת 'המציאות' של פרטים וקהילות על פי האינטרסים של הגורמים המשפיעים. דיון בתודעה של בודדים, של קהילות ושל הציבור הישראלי בכללותו בנסיבות כאלו מחייב להתייחס למחוללי התודעה מצד אחד ולמושאי ההשפעה מצד שני, קרי לאלה שתודעתם מתעצבת בחירום ומשפיעה על התנהלותם. כל זאת, תוך התחשבות במספר תנאים שיפורטו להלן.

הגורמים מחוללי התודעה כוללים, בראש ובראשונה, את הרכיבים הפיזיים החיצוניים של האיום שהאויב מפעיל מול ריכוזי אוכלוסייה בעורף הישראלי. מדובר בתצורה ייחודית של פעולות טרור, המתבטאות בירי תלול מסלול (כולל נשק מדויק) רצוף, מתמשך ובהיקפים גדולים לעבר יעדים אזרחיים ומטרות המוגדרות כתשתיות לאומיות חיוניות. כמו כן מדובר בפיגועי התאבדות, במנהרות התקפיות, בהשתלטות על יישובים בקרבת הגבול ובפעולות טרור אחרות בעלות מאפיינים מגוונים, כמו למשל ממד הסייבר העלול להפוך לנדבך מרכזי במסגרת העימות העתידי.

9 קופרוסר, "שדה הקרב של התודעה".

10 אסטרטגיית צה"ל, גרסת 2015, <http://bit.ly/2lyc2jT>; אסטרטגיית צה"ל, גרסת 2018, <http://bit.ly/2H3OctA>

עוצמת האיום הביטחוני היא בעלת משמעות רבה בהקשר התודעתי בכל הנוגע לפרק הזמן שבו האיום על העורף נמשך, לתוצאות התקיפות בעורף האזרחי מבחינת הרוגים ופצועים ולהפרעות לשגרת החירום, למשל על ידי הפסקות חשמל ממושכות או פגיעה במתקנים רגישים (כמו בתי חולים ובתי ספר). כל אלה מיועדים, בדומה לכל פעולת טרור, לחולל תחושת פחד ואף לעורר חרדה בקרב האזרחים כאמצעי ליצירת דמורליזציה. זו אמורה, מצידה, ליצור לחץ של הציבור על הממשלה לשנות את מדיניותה כלפי מחוללי הטרור.¹¹ תחושת הפחד או החרדה¹² במישור האישי והחברתי הינה רכיב מרכזי בהבניית התודעה של האזרחים במצב של לחץ ביטחוני.

עוצמת האיום הביטחוני היא בעלת משמעות רבה בהקשר התודעתי בכל הנוגע לפרק הזמן שבו האיום על העורף נמשך, לתוצאות התקיפות בעורף האזרחי מבחינת הרוגים ופצועים ולהפרעות לשגרת החירום, למשל על ידי הפסקות חשמל ממושכות או פגיעה במתקנים רגישים.

המאמץ בא לידי ביטוי גם בלוחמה פסיכולוגית מצד היריב במטרה ליצור השפעות שליליות על

התודעה של הציבור הישראלי באמצעות העברת מסרים המיועדים להעצים את פחדם של האזרחים.¹³ הדבר נועד להעמיק את הדמורליזציה על ידי שימוש באפיקי תקשורת מגוונים.¹⁴ בנתוני העימות הנוכחיים בין ישראל ליריביה (ובעיקר איראן, חמאס וחיזבאללה) הצלחתו של מאמץ זה עדיין מוגבלת למדי, בעיקר מבחינת השפעתו על הציבור הישראלי.

במקביל, ובמיוחד בשעת חירום, יש לתת את הדעת גם על גורמים ישראלים פנימיים, שהם מחוללי תודעה מובהקים, אולי אף בעלי עוצמה רבה יותר מאלה החיצוניים. בין אלה נזכיר את הבאים:

א. אישי ציבור ישראלים, ברמה הלאומית והמקומית, להם אינטרסים פוליטיים מגוונים ולעיתים סותרים: מצד אחד, הם עשויים להיות מעוניינים ביצירת תודעה של יציבות, עמידה איתנה, ביטחון, אמונה בצדקת הדרך וחוסן חברתי. מצד שני, לחלקם יש אינטרס ליצור בציבור תחושת תלות, לקדם סדר יום פוליטי, להמחיש את אוזלת היד של יריבים פוליטיים ועוד. תופעה מורכבת זו עלולה להוביל לתחושת חולשה, להיעדר ביטחון, לסיכון מוגבר ולפחד בקרב האזרחים.

11 A. J. Jongman, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature* (Routledge, 2017); G. Weimann, *Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges* (US Institute of Peace Press, 2006).

12 לגבי ההבחנה בין פחד לחרדה ראו: <http://bit.ly/2E6TFgp>

13 ראו, למשל, נאומיו של מנהיג חיזבאללה, חסן נצראללה.

14 ר' ארליך, י' קהתי, **המלחמה על התודעה במסגרת העימות בין ארגוני הטרור לבין ישראל: חיזבאללה כמקרה מבחן**, מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין (מל"מ), 2007.

ב. לתקשורת הבלתי נשלטת, על מגוון סוגיה,¹⁵ כולל המדיה החברתית,¹⁶ יש השפעה רבה על התודעה¹⁷ בכלל, ובשעת חירום בפרט. לתקשורת הממוסדת, ובעיקר לערוצי הטלוויזיה, עלול להיות עניין להעצים את הנוקים הנגרמים לציבור ואת רגעי האימה ועל ידי כך לרתק את הצופים למסך ולהעלות את אחוזי הצפייה.¹⁸

ג. לממשלה, לצה"ל באמצעות זרוע הדוברות שלו, ובמיוחד לפיקוד העורף, בהיותו נציג הצבא מול החזית האזרחית, יש תפקיד מרכזי ביצירת האיזון התודעתי הנדרש בתפיסת עוצמת האיום על ידי האזרחים. זאת, כחלק מתפקידם לספק ביטחון ותחושת ביטחון לאוכלוסייה ובהיותם, לכאורה, נטולי סדר יום פוליטי וכלכלי.

השפעת התנהגות הציבור על התודעה

יש קהילות המתאפיינות בלכידות חברתית גבוהה, בהן קיימת תשתית חברתית המאפשרת גיבוש תודעה היוצרת מידה של חיסון מול איומים חיצוניים. במסגרת זו יש תפקיד חשוב ליכולת הקהילה לייצר רציפות תפקודית, לפעילותם של ארגוני החברה האזרחית וליכולת המנהיגות המקומית להוביל ולנהל את מצב החירום.¹⁹ הציבור הישראלי אינו עשוי מקשה אחת ולכן קשה לומר כי מתקיימת אצלו תודעה מוסכמת לגבי נושאים שונים. לקבוצות שונות, גם בקהילות מלוכדות יותר, יש דעות מגוונות המשפיעות בצורה שונה על התודעה של הציבור.²⁰ נוסף לכך, קשה לנטר את רכיבי התודעה ומכיוון שכך קשה להשפיע על עיצוב תודעת הציבור, בעיקר בתוך מרחב פוליטי דמוקרטי תוסס כמו זה הקיים בישראל.

דוגמה עדכנית למאמץ להשפיע על התודעה של הציבור הישראלי היא הריאיון שהעניק יחיא סינוואר, מנהיג חמאס ברצועת עזה, לעיתונאית פרנצ'סקה בורי עבור "ידיעות אחרונות" באוקטובר 2018:

-
- 15 J. Meyrowitz, *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior* (Oxford University Press, 1986).
- 16 W. G. Mangold, D. J. Faulds, "Social Media: The New Hybrid Element of the Promotion Mix", *Business Horizons*, 52(4) (2009): 357-365.
- 17 54 אחוזים מהציבור היהודי בארץ סבורים כי הכיסוי התקשורתי פוגע או פוגע מאוד בחוסן החברתי: סקר דעת הקהל הישראלי של המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוקטובר 2018. (לא פורסם).
- 18 56 אחוזים מהיהודים ו-54 אחוזים מהערבים מסכימים שכלי התקשורת בישראל מתארים את המצב במדינה כאילו הוא הרבה יותר גרוע משהוא באמת: המכון הישראלי לדמוקרטיה, **מדד הדמוקרטיה**, 2018, פרק 8, עמ' 165, <http://bit.ly/2BKBSL1>
- 19 כ' פדן, מ' אלרן, **יישובים ב"עוטף עזה" – מקרה בוחן לחוסן החברתי בישראל 2006-2016**, מזכר 178, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, יולי 2018.
- 20 A. Titz, T. Cannon, F. Krüger, "Uncovering 'Community': Challenging an Elusive Concept in Development and Disaster Related Work", *Societies*, 8 (2018): 71.

"מטרת ההתנגדות היא שהמסר שלך יגיע לצד השני. שפת ההתנגדות תלויה בשפה שהצד השני מבין... כלי ההתנגדות משתנה בהתאם להקשר אל מי אתה רוצה לפנות ומהי השפה שהצד השני מבין. אם מחר אני מארגן פיגוע, אני אהיה בכותרות הראשיות של כל העיתונים. אבל כשאני מדבר על הפסקת אש, כמו עכשיו בריאיון הזה, יותר קשה להקשיב לי... העפיפונים זה לא נשק... הם מסר: אתם חזקים מאתנו לאין שיעור, זה נכון. אבל לא תנצחו לעולם..."²¹

ציטוט זה הוא בבואה של פעולה במישור התודעתי המבוצעת בהקשר של מתיחות ביטחונית. הוא מיועד להבנות את התודעה של הציבור הישראלי ועל ידי כך להשפיע עליה.²² בכך אין למעשה כל חדש.²³

תודעה וחוסן חברתי-לאומי – ההיבט התפיסתי וביטוייו המעשיים

האיום הביטחוני הנוכחי למדינת ישראל מצד חיזבאללה וחמאס יוצר אתגר תודעתי משמעותי לחוסן החברתי של הציבור בישראל. ככל מכלול של פעולות טרור, גם האיום בירי תלול מסלול, איום המנהרות החודרות ואיום הבלונים ועפיפוני התבערה מכוונים בעיקרם לערער את תחושת הביטחון של אזרחי ישראל באמצעות זריעת פחד, גרימת חוסר ביטחון ופגיעה בשגרת חייהם.

מהותו של המושג "חוסן חברתי" אינה מוסכמת על החוקרים העוסקים בנושא. הספרות המקצועית המגוונת בתחום זה מציעה המשגות שונות, אחדות רחבות מאוד ואחרות ממוקדות יותר. מאמר זה מגדיר חוסן מנקודת המבט התפקודית ולכן ההתייחסות היא להגדרה האופרטיבית לפיה חוסן מייצג את יכולתה של (כל) מערכת להכיל בגמישות הפרעה קשה ולהתאושש (bounce back) ממנה במהירות.²⁴ מדידת החוסן החברתי יכולה להתבצע בשיטות שונות והמוכרת ביניהן היא עריכת סקרים והפצת שאלונים לציבור הרחב או לקהילות שחוו הפרעה קשה. דרך אחרת למדוד את החוסן החברתי היא לנטר את הפער בין רמת הנסיגה התפקודית הבלתי נמנעת לאחר ההפרעה ובין רמת התפקוד המערכתי לאחר תהליך ההתאוששות: ככל שההתאוששות

21 פרנצ'סקה בורי, "הפסקת אש מבחינתי היא שקט מוחלט. וסיום המצור", **ידיעות אחרונות**, 4 באוקטובר 2018, <http://bit.ly/2XiL7eW>

22 ע' הס, "הסיפור מאחורי הריאיון עם סינוואר", **הארץ**, 8 באוקטובר 2018, <http://bit.ly/2XeMGe5>

23 ראו, למשל: P. M. Taylor, *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Era* (Manchester University Press, 2013).

24 M. Elran, "Societal Resilience in Israel, How Communities Succeed Despite Terrorism", *Foreign Affairs*, march 23, 2017, <https://fam.ag/2BRj0dI>

מהירה יותר ומגיעה לרמה גבוהה יותר (bouncing forward), כך המערכת הינה בעלת חוסן גבוה יותר.²⁵

הניסיון הישראלי בכל הקשור לאתגרים שמציב הטרור לסוגיו בפני החוסן החברתי בשני העשורים האחרונים הוא רב ומגוון. מדובר בטרור "מסורתי", כמו זה שבא לידי ביטוי בפרקים האחרונים של מלחמת לבנון הראשונה ובאינתיפאדה השנייה (2000-2004), בהתקפות של חיזבאללה במלחמת לבנון השנייה (2006) ובשלושת "הסבבים" בעימות המתמשך עם חמאס ברצועת עזה (2008-2009, 2012, 2014). בכל אלה נחשפה החזית האזרחית להפרעות קשות ומתמשכות ברמות חומרה ונוק שונות. את הנזק הפיזי בהרוגים ובפצועים ואת הנזקים הקונקרטיים הנלווים אליו, כמו נזקים כלכליים (הפסד ימי עבודה, הפחתה ברמת הייצור), ניתן למדוד בכלים כמותיים. לעומת זאת, את הנזקים בתחום התודעה קשה הרבה יותר לאמוד ולהעריך. עם זאת, מחקרים מצביעים על מסקנה עיקרית ברורה: הציבור הישראלי הפגין עד כה רמה גבוהה (גם אם לא אחידה) של חוסן חברתי. רמת החוסן החברתי מושפעת, בין השאר, מעוצמת הפרעות, כפי שהיא מתבטאת במספר ההרוגים והפצועים ובמשך הזמן של אירועי הטרור.

לתודעה של הציבור הישראלי, בעיקר קהילות הנפגעות במישרין מהטרור בזמן האירוע או בקרבה אליו, יש השפעה ישירה על רמת החוסן החברתי. ממחקר השוואתי²⁶ שנערך באחרונה ובחן את החוסן החברתי של יישובים ב"עוטף עזה" לאורך עשור (2006-2016), ניתן ללמוד על מספר תופעות מרכזיות העומדות בזיקה להשפעתו של ממד התודעה על קהילות הסובלות מאיום ביטחוני מתמשך:

- א. לתושבים ביישובי "עוטף עזה" יש מודעות רבה לאיומים הביטחוניים הניצבים מולם ולהשלכותיהם על חייהם בשגרה, בחירום ובמעבר משגרה לחירום. למעשה, תודעת חירום היא חלק חשוב ונמשך של חיי היומיום שלהם גם בתקופות המאופיינות ברגיעה יחסית. תודעת חירום כזאת משמשת בסיס איתן לרמה גבוהה יחסית של התכונות הקהילות הנדונות לחירום ושל התארגנות יישובית.²⁷
- ב. למרות האיום המשותף ליישובי "עוטף עזה", ניכרת שונות ביניהם לגבי תפיסת ההתמודדות הקהילתית עם אתגרי האיום הביטחוני מרצועת עזה המתאימה לכל אחד מהם. דוגמה לכך היא ההתייחסות השונה בין היישובים לשאלת הפינוי.²⁸

25 מ' אלרן, **חוסן חברתי אל מול טרור: התנהלות הציבור הישראלי במבחן האינתיפאדה השנייה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה, 2017.

26 פדן ואלרן, יישובים ב"עוטף עזה" – מקרה בוחן לחוסן החברתי בישראל 2006-2016.

27 שם. עמ' 23-47, וכן עמ' 55-62, המפרטים על מרכזי החוסן ב"עוטף עזה". הפרק במזכר, המנתח את ממדי התפקוד של כל אחד מן היישובים, הוא הרלוונטי ביותר בהקשר זה (בתוך כך מרכזי החוסן).

28 שם. עמ' 24-29.

ג. המנהיגות המקומית במרחב נוטלת על עצמה תפקיד מרכזי לא רק בהתכוננות הפיזית והחברתית לקראת חירום אלא גם בהכנה הערכית-תודעתית.²⁹ הכנה זו כוללת הידרות נמשכת בין המנהיגות המקומית ובין הציבור ומבוססת על אמון הדדי התורם מצדו להגברת החוסן החברתי.

ד. לשיח מעצב תודעה זה מתלווה גם שיתוף הפעולה בין גורמי הצבא בשטח ובין היישובים והתושבים. לשני הצדדים ברור כי קשר הדוק ואמין זה תורם לתחושת אמון של האזרחים בצבא, הנתפס על ידם כגורם היכול ומוכן לתרום ישירות לא רק לביטחונם מול התקפות האויב אלא גם סיוע בפתרונות מעשיים לצרכים המתגלים תוך כדי שעת החירום ולהתחשבות בצרכיהם היישוביים ובמצוקותיהם.³⁰

ה. כתוצאה מכל אלה, ועל רקע ההתנסות המתמשכת של תושבי "עוטף עזה" עם האיום הביטחוני המגוון עליהם, מתעצבת אצל רובם תודעת חירום מפותחת, המאפשרת להם לחיות באופן סביר תחת האיום המתחדש תדיר ולממש את החוסן החברתי שלהם. דוגמה מובהקת לרמה גבוהה של חוסן הינה הצמיחה המרשימה של העיר שדרות שחלק חשוב ממנה נשען על מאמץ מודע של ראש העיר וצוותו לעצב תודעה קהילתית המתבססת על עוצמות קהילתיות פנימיות. תרומת מאמץ זה לחוסן החברתי הוכחה מעבר לכל ספק באירועי "צוק איתן" בקיץ 2014, בשונה מתפיסת ההנהגה הקודמת של העיר, שבחרה להדגיש את הפגיעות, החולשה והתלות בסיוע חיצוני.

נתוני החוסן החברתי וההשפעה של התודעה עליו במקומות אחרים בישראל עדיין חסרים מאוד ולכן אינם מאפשרים לקבל תמונה ברורה. עם זאת, עדויות פומביות של ראשי פיקוד העורף והרשות לחירום לאומי (רח"ל) מאפשרות להעריך שרמת המוכנות לחירום במרבית הקהילות והיישובים בישראל (למעט אולי אלה המצויים ביהודה ושומרון) נמוכה בהרבה מזו המוכרת ביישובי "עוטף עזה", במיוחד מבחינת המוכנות האישית של האזרחים.³¹

29 התפקיד המשמעותי שיש למנהיגות בחירום יכול לבוא לידי ביטוי באמצעות הבניית הנרטיב של התושבים לקראת היערכות לחירום (קרי, איזה סיפור ההנהגה מספרת לתושבים שלה לקראת ההיערכות לחירום), או במסגור (framing) החירום דרך האופן שבו המנהיגות מבנה את תפקוד הקהילה בעת חירום. להרחבה בנושא זה ראו: שם. עמ' 72-73.

30 שם. עמ' 65-69.

31 מסקרי דעת הקהל הישראלית, שנערכו על ידי המכון למחקרי ביטחון לאומי, עולה בבירור כי מרבית אזרחי המדינה אינם עוסקים בהתכוננות לחירום. 67 אחוזים מהציבור דיווחו ב־2015/16 ו־75 אחוזים מהציבור דיווחו ב־2016/17 כי אינם מכינים עצמם לחירום.

הישראלים מטילים את האחריות למוכנות לחירום על הממשלה ונותנים לה ציון סביר בעניין זה.³² שנים של שקט יחסי בחזית הצפון ומיעוט יחסי של פעולות טרור קשות ורצופות מאז ימי האינתיפאדה השנייה יצרו סחף טבעי בתודעת הציבור לגבי המידיות של עימות ביטחוני נרחב והשלכותיו. מכאן אפשר גם להסיק ולטעון שתודעת החירום בקרב מרבית התושבים במדינה, במובן של הכרה והבנה של המשמעויות של עימות ביטחוני נרחב לפרט ולקהילה, היא נמוכה. הדבר נובע, בין השאר, מגישה מכוונת של הממשלה, הנמנעת מליצור תחושת איום בזמן רגיעה,

בגישה זו של הציבור יש משום פרדוקס תודעתי המחייב שינוי או לפחות איזון: אדישות הציבור בתקופות שבין עימותים - אותה ניתן להסביר גם על ידי הרצון לממש תחושה של רגיעה - פוגעת במוכנותו, האמורה להיות מרכיב מרכזי ביכולת ההתמודדות שלו עם אתגרי החירום.

כדי למנוע בהלה וחשש. מנגד, יש לכך השפעה על החוסן החברתי,³³ אם וכאשר הציבור בישראלי (פרטים וקהילות) יאותגר שוב על ידי הפרעה ביטחונית ניכרת בהיקפה ובנזקיה או, במידה רבה אף יותר, על ידי רעידת אדמה קשה. ניסיונות חוזרים ונשנים של פיקוד העורף ורח"ל לעניין את האוכלוסייה האזרחית בנושא זה באמצעות שילובה בתרגילים שנתיים נתקלים באדישות הציבור. ככלל, הציבור נוטה לסמוך על צה"ל שיעשה את הנדרש עבורו (ללא קשר לביקורת המזדמנת על יכולתו לממש זאת הלכה למעשה) ונמנע מלעסוק בעצמו בסוגיה זו ובהיערכותו שלו לקראתה.

בגישה זו של הציבור יש משום פרדוקס תודעתי בעייתית המחייב שינוי או לפחות איזון. חשוב להבין כי אדישות הציבור בתקופות שבין עימותים - אותה ניתן להסביר גם על ידי הרצון לממש תחושה של רגיעה - פוגעת במוכנותו, האמורה להיות מרכיב מרכזי ביכולת ההתמודדות שלו עם אתגרי החירום. השאלה כיצד מעוררים את הציבור מאדישות זו היא נושא לבחינה המצוי בידי המדינה ופיקוד העורף.

משמעויות והמלצות מערכתיות

תודעת חוסן מתייחסת לתפיסה העצמית של הציבור את יכולתו לעמוד בהצלחה באתגרי החירום ולחזור במהירות לתפקוד נורמטיבי. הקשר בין תודעה ובין חוסן חברתי הינו הדוק וברור. מאמר זה טוען כי ככל שתודעת החירום בהירה יותר ומונחלת לציבור

32 ארבעים אחוזים מהציבור סבורים כי הממשלה עושה עבודה טובה בעניין ההכנות לחירום, ועוד 44 אחוזים סבורים שהממשלה עושה בעניין זה עבודה טובה בצורה חלקית (על פי סקרי דעת קהל שנערכו על ידי המכון למחקרי ביטחון לאומי).

33 ראו מסמך בנושא הצורך בבניית מודל למיצוי המשאבים האזרחיים ברמה המקומית, נוכח "הכרה בצורך לשלב בפעולה בחירום תושבים והתארגנויות בקהילה שכיום אינם באים לידי ביטוי מספיק... לצד הרחבת היקף התושבים שיינתן להם תפקיד בחירום": "מתחברים לחוסן בחירום, מודל לשיתוף פעולה בין-מגזרי", משרד ראש הממשלה, <http://bit.ly/2SUz1tT>

בצורה משכנעת יותר, כך חוסנו החברתי הוא גבוה יותר. המשמעות המעשית של תפיסה זו הינה שמודעות, הבנה והטמעה של השלכות 'המציאות', כפי שאלו צפויות ונתפסות בשעת חירום, עשויות להבנות תודעה שתאפשר לציבור להתמודד בהצלחה רבה יותר עם אתגרי חירום ביטחוני (ואחר), ולכן תעצים את כישוריו להתאושש במהירות רבה יותר לרמה תפקודית דומה, ואף גבוהה יותר, לאחר הפרעה קשה. זוהי תמצית החוסן החברתי בחירום.

מספר גורמים עיקריים חוברים בתקופת חירום ביטחוני כדי לערער את תודעת החוסן החברתי. בין אלה ניתן למנות את התקיפות הפיזיות של היריב, עוצמתן, המשכן והיקף הנזקים שהן גורמות בנפש וברכוש. נוסף לאלה, יש תפקיד גם "לוחמה פסיכולוגית" של האויב, למידת ההצלחה של הצבא לספק הגנה על האזרחים או לממש את התכלית של פעילותו מול האויב, וכן לניהול המערכה על ידי הממשלה. גורמים משפיעים נוספים הם השמועות, בעיקר כאלו המופצות ברשתות החברתיות, וכן הכיסוי התקשורתי ורמת הלכידות החברתית מבית.

מול אלה יש לציין את הגורמים המעצימים את תודעת החוסן החברתי ומשמשים כמענים מערכתיים לאתגר הנדון. בין אלה יש לציין:

- א. הכנה מקדימה של החזית האזרחית לקראת עימות ביטחוני באמצעות מיגון והגנה, לצד הפצת ידע בתחום ההתגוננות המיועד לצמצם את פוטנציאל ההפתעה בעקבות פער ציפיות בין הצפוי ובין המתקיים בפועל.
- ב. הצלחה ברורה של צה"ל להתמודד עם האויב, מבחינה הגנתית והתקפית כאחת, תוך זמן קצר יחסית ועם היקף נפגעים נמוך וכישלון של האויב לשבש את שגרת החירום בישראל.
- ג. בניית חלק חשוב של המענים לפני פרוץ העימות. ביניהם:

1. הסברה נכונה, מותאמת ומלאה לציבור על אודות האתגר הצפוי עקב ההפרעות הביטחוניות.
2. התארגנות קהילתית מקדימה על בסיס מיצוי ההון האנושי והחברתי בקרבה.
3. מנהיגות מקומית היודעת לעצב תודעת חוסן בונה ולמלא אותה בתכנים מעשיים של התארגנות מקדימה.
4. אמון של הציבור במוסדות ההנהגה – המנהיגות היישובית, המקומית והארצית, כמו גם במוסדות הצבא.
- ד. הנחיה פומבית של גורמי החירום ושל התקשורת הארצית והמקומית במהלך העימות. הנחיה כזאת יכולה לחזק את יכולת העמידה של האזרחים בתנאי לחץ, על ידי הזמת שמועות לא נכונות, דיווח מדויק ומוסמך על המתרחש בקהילה ומתן הנחיות ברורות בדבר הפעולות שעל הציבור לנקוט במהלך המערכה.

בסיכום הדברים נציע שלוש המלצות מערכתיות. ההמלצה הראשונה היא לטפל בצורך לעצב ולשמר תודעה ציבורית של מסוגלות לנהל שגרה של חירום בתקופות של הפרעות קשות – ביטחוניות או כאלו שנובעות מאסונות טבע, כמו רעידת אדמה קשה. הדבר לא רק ראוי אלא גם אפשרי ליישום ברמה הארצית והמקומית. שכרה של החזית האזרחית בישראל יהיה מובטח אם תפיסה זו תאומץ הלכה למעשה. זה תפקידה המובהק של המדינה ובראש ובראשונה באמצעות הגופים העוסקים במלאכה – פיקוד העורף ודובר צה"ל, כמו גם הרשויות המקומיות. על גורמים אלה לראות בהבניית תודעת חירום משימה אפשרית ותורמת לחוסן החברתי החיוני בעתות חירום. ההמלצה השנייה היא לאמץ את עיקרי מודל החוסן שפותח בעשור האחרון ביישובי "עוטף עזה" לכלל היישובים והקהילות במדינה, בהתאמות הנדרשות ועל פי המבנה החברתי של כל יישוב וקהילה, שכן רובם נתונים לאיומי טרור תלול מסלול זהים בתרחישים צפויים. אימוץ מודל זה יאפשר התמודדות ראויה יותר עם אתגרים ביטחוניים בעתיד, שלפי הערכות רשמיות עלולים להיות חמורים בהרבה מאשר בעבר. יישום הדבר יסייע לחזק את התודעה של הציבור מפני השלכות העימות הבא ולכן יגביר את החוסן החברתי בישראל לקראת הצפוי במצב של הפרעות קשות. ההמלצה השלישית מציעה לשנות מעיקרה את תפיסת ההסברה הקיימת בהקשר להשלכות של עימות עתידי על החזית האזרחית. עד עתה נהוג בישראל להימנע מלספר את הסיפור המלא של האיום המתפתח על החזית האזרחית ואת השלכותיו הצפויות על הציבור והתנהלותו בחירום. במסגרת זו נמנע מהציבור עדכון של רכיבי האיום, כפי שסוכמו בתרחיש הייחוס שהוגש על ידי משרד הביטחון ורח"ל ב-2016. אין מדובר בפרטים מסווגים אלא במחשבה שלפיה אין מקום "להטריד" את הציבור בתרחישים אלה. זוהי גישה שאינה לוקחת בחשבון את חשיבות הידיעה וההבנה לחיזוק תודעת החירום של הציבור ולא פחות מכך להתכוננותו לקראת חירום ולהתנהלותו בשעת חירום. מומלץ לשנות גישה זו ולהמירה בהנחלה מוסדרת ושיטתית של רכיבי האיום ושל ההתנהלות הנדרשת להתמודדות ראויה עימו. הציבור הישראלי לא רק זכאי לדעת מה התרחיש הסביר הצפוי לו בעימותים הבאים אלא גם זקוק למידע חיוני זה כדי שיוכל לעצב את מודעותו נוכח רכיבי האיום ואת תודעת הביטחון האישי, הקהילתי והלאומי שלו, ולפיכך את תודעת החוסן שלו.